

KÖNYVEK

Kiss Zsuzsanna

A lengyel paraszt Magyarországon

Thomas, W.I.–Znaniiecki, F.: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. I–VI. kötet. Budapest: Új Mandátum, 2002–2004.

PhD-hallgató, ELTE BTK, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Doktori Iskola
H-1118 Budapest, Pázmány P. sétány 1/a.; e-mail: macorkis@ludens.elte.hu

Az Egyesült Államokban először 1918–1920 között kiadott – majd számos országban és számos alkalommal újból megjelentetett – szociológiai klasszikus, *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* című monográfia 2004-re Magyarországon is napvilágot látott. „A magyar könyvkiadás nagy adósságot törleszt” – fogalmaz a Kiadó a kötetekhez tartozó könyvjelzőn –, s egyrészt ennél többet aligha érdemes a több mint nyolcvan éves késelelemről szólni. Másrészt viszont a mű, az arra építő további munkák sora, sőt a szerzők meglehetősen mérsékelt hazai ismertsége arra sürget, hogy ne fogadjuk szóltan örömmel a kötetek megjelenését.

A lengyel paraszt mérföldkövet jelent a szociológia, mindenekelőtt az empirikus szociológia történetében. Jóllehet az amerikai empirikus szociológia kezdeteit a chicagói iskola, egészen pontosan R. Park és E. Burgess, valamint az ő tanítványaik nevével szokás azonosítani, Thomas és Znaniiecki munkája megelőzte őket és példaként állt előttük. Hat kötetből álló munkájukban¹ Amerikában elsőként ők hozták össze az elméletet és az adatgyűjtés és adatelemzés új módszereit, a korábban jellemző „karoszek szociológiát” esetükben egy új, a teoretikus keretet megtartó, de az empirikus világgal közvetlenebb kapcsolatot létesítő módszer váltotta fel. A fordulópontként számon tartott munka megszületéséhez alighanem számos tényező szerencsésen véletlen egybeesésére volt szükség, köztük mindenek előtt a szerzők egymásra találására és ritka példaszerű együttműködésére, valamint az empirikus kutatások iránt megélénkülő támogató érdeklődésre.

William Isaac Thomas (1863–1947) előbb a University of Tennessee-n szerzett doktorátust irodalomból (1886), majd Németországba utazott, ahol Göttingenben és Berlinben tanult és megismerkedett Wundt Völkerpsychologie-jával, Lazarus és Steinthal munkásságával (1888–89) és az etnológiával. Amerikába hazatérve tanítani kezdett (Oberlin College) és érdeklődése – elsősorban Spencer olvasásának hatására – mindinkább a szociológia felé fordult. 1893-ban iratkozott be a Chicagói Egyetemre szocioló-

¹ A lengyel paraszt első kiadása még öt kötetes volt. A magyar fordítás a szerkezetében némileg módosított és később általánosan elterjedt második kiadás alapján készült. Itt érdemes külön kiemelni a két fordító, Andor Mihály és Horváth Ágota nevét, akik a meglehetősen sokfelé ágazó, hatalmas anyagot jól olvasható, egységes szöveggé tudták visszaadni.

giát tanulni, ahol 1896-ban doktorált. Már egy évvel korábban tanítani kezdett, elsősorban antropológiát, végül 1910-ben a szociológia és antropológia tanszék (department) teljes jogú professzora lett, és az maradt 1918-ig. A későbbi nagy monográfia témája, vagyis az amerikai lengyel bevándorlók problémája már szociológiai doktori fokozata megszerzésekor izgatta. Ekkor utazott először Európába, többek között Budapestre is, ahol meglátogatta a Milleniumi Gazdasági Kiállítást. Itt szerzett élményeire jó néhány év múlva egy levélben így emlékezett: „... és meglátogattam egy kiállítást Budapesten, ahol sok paraszt volt. Egy csoportot elnézve azt gondoltam: »Nagyon érdekes volna megvizsgálni egy olyan európai csoportot, amelyből nagy az elvándorlás, s azután megvizsgálni e csoport képviselőit Amerikában is, és feltárni, hogy milyen a kapcsolat az amerikai viselkedésük és az otthoni körülményeik között gyakorolt szokásaik között.«” (idézi Bulmer 1984: 47.) Valószínűleg nem véletlen, hogy a Chicagóban élő Thomas érdeklődését felkeltette a bevándorlók problémája. A századfordulón az észak-amerikai nagyvárosok (Chicago, Pittsburgh, Buffalo, Cleveland, Detroit) az európai bevándorlók kedvelt célpontjai voltak. Csak Chicagóban mintegy 360.000 lengyel élt, így Varsó és Lódz után ez volt a harmadik legnagyobb lengyel település. A bevándorlás és az „amerikaivá válás” kérdése az amerikai társadalomtudomány számára érthető módon alapprobléma volt. Alighanem Thomas érdeklődését is inspirálta ez az általános érdeklődés, de őt mégis inkább az emberi viselkedés, illetve annak változásai izgatták. A kérdés iránti általános érdeklődés mindenestre megkönnyítette Thomas helyzetét, ugyanis kutatásához megnyerte egy jelentős magánalapítvány támogatását, 1908-ban Helen Culver-től 50.000 dollárt kapott, így lett Thomas – ahogyan Bulmer fogalmaz – „prototípusa a széleskörű külső forrásokra támaszkodó modern szociológusnak” (Bulmer 1984: 48). 1913-ig körülbelül évi 8 hónapot töltött Európában, egy idő után pedig különösen Lengyelországban: Varsóban, Krakkóban, Poznanban. Thomas eredetileg több kötet megszerkesztését tervezte: a lengyelek, az oroszok, a magyarok, a szlovákok, a románok, az olaszok, az írek, illetve a kelet-európai zsidók életének és történetének „forrás kötetekben” („source books”, Bulmer 1984: 48.) való bemutatása céljai szerint összehasonlító vizsgálatok alapját képezte volna. Végül azonban már a lengyel anyag is hatalmasnak bizonyult – ahogy Thomas maga fogalmazott: „Encyclopaedia Britannica mennyiségű anyag gyűlt össze” hozzá (Bulmer 1984: 47.) –, ráadásul Thomasnak a lengyel paraszt megjelenésével egy időben, egy botrány miatt el kellett hagynia a Chicagói Egyetemet. Anyaggyűjtő körútjai során jutott el azután Thomas a varsói „Kivándorlókat Támogató Hivatalba” (Bureau for the Protection of Immigrants), ahol megismerkedett Florian Znanieckivel.

Florian Witold Znaniecki (1882-1958) a Varsói Egyetemen kezdte felsőfokú tanulmányait, amit azonban – egy, az orosz hatóságokkal való összetűzés miatt – el kellett hagynia. Genfben, majd Zürichben és Párizsban tanult, végül Krakkóban szerzett doktorátust filozófiából. Idő közben szolgált a francia idegenlégióban (amit egy sebesülés miatt hagyott el), és verseket írt, kötete is megjelent. Minthogy politikai okokból Lengyelországban nem számíthatott akadémiai pályára, a kivándorlókat segítő hivatalban vállalt állást. Itt találkozott 1913-ban Thomas-szal. Mindmáig vitatott, hogy Thomas meghívta-e Znanieckit Amerikába, de tény, hogy ő 1914-ben feleségével együtt megérkezett Chicagóba, ahonnan az I. világháború kitörése miatt már nem – illetve majd csak 1920-ban – tudott visszautazni. Thomas kutatási asszisztensként tudta foglalkoztatni Znanieckit, s kettőjük együttmű-

ködésének gyümölcsként – mely együttműködés során Znaniecki asszisztensből szerzőtársá avanszált – négy év múlva megjelent *A lengyel paraszt*.

A mű egyszerre volt hagyományos írás és radikális újítás, alighanem ennek köszönhető, hogy „mindazok, akik megpróbálták ismertetni és tárgyalni a köteteket, igencsak nehezen tudták eldönteni, hogy hol fogjanak neki, hol fejezzék be, és mely részeit emeljék ki” (Madge 1963: 55). A hat kötetbe rendezett változat első kötete két nagyobb egységet tartalmaz: egyrészt a „Módszertani megjegyzések”-et [Methodological Note], amely – bár a szerzők szociológiai kutatásról vallott alapvető elképzeléseit tartalmazza – összességében csekély kapcsolatot mutat a könyv további részeivel, másrészt pedig a tradicionális lengyel társadalom legfontosabb intézményei működésének, és a felbomlásukhoz vezető folyamatoknak a leírását. A következő két kötet 50 levélsorozatot tartalmaz (összesen több mint 760 levelet), melyben egy-egy család tagjainak egymáshoz írott levelei alkotnak egy-egy sorozatot. A leveleket a szerzők eredeti formájukban közölték és mindegyik sorozatot rövid bevezetővel és magyarázó megjegyzésekkel látták el. A leveleket két nagyobb kérdéskör köré csoportosították: „az egyik a csoport vagy a csoporttag domináns helyzete, a másik pedig a család-csoport felbomlásának előrehaladása.” (LP II: 7) A negyedik és az ötödik kötet az első kötetben már jelzett változási folyamatok részletes bemutatását tartalmazza, számos újabb forrás elemzésére alapozva. A „Fölbomlás és újjászerveződés Lengyelországban” előbb bemutatja a tradicionális közösségnek a modernizáció és az iparosodás hatására bekövetkező bomlási folyamatát, azután pedig az újjászervezésnek azokat a lehetséges bázisait, eszközeit veszi sorra, amelyek a meggyengülő társadalomintegráló erők helyébe lépő új szabályok és intézmények megteremtésére és elterjesztésére hivatottak. Az ötödik kötet („Szerveződés és felbomlás Amerikában”) az amerikai bevándorlók társadalmi megszerveződésének, majd az e társadalmat bomlasztó erők bemutatását tartalmazza. A hatodik kötetben a szerzők az eddigi makroszociológiai szempont helyett, mely a társadalmi intézmények interdependenciájára, és az iparosodás-urbanizáció-modernizáció hatására megvalósuló társadalmi változásokra fókuszált, most az egyént állítják a középpontba. Az első kötet módszertani jegyzetéhez hasonló – és azt kiegészítő – hosszabb bevezető után 300 oldalon egy amerikai lengyel bevándorló (Władek Wiśniewski) önéletírását közlik.

A könyv ismertté válásával párhuzamosan megkezdődtek a találgatások, hogy vajon melyik részt melyik szerző írta. E szempontból különösen a „Módszertani megjegyzések” vált vitatottá. A probléma megoldása aligha jelen írás feladata, de – a mű értékelőinek egybecsengő véleménye alapján – annyi mindesetre leszögezhető, hogy a bevezetőként szolgáló jegyzet nagy valószínűséggel csak a könyv többi részeinek befejezése után készült el, és a szerzők nehezen jutottak megállapodásra afelől, hogy mi is szerepeljen benne pontosan. A nehézséget – mint majd látni fogjuk – az okozta, hogy a „Megjegyzések” a társadalom működésének alapjait illetően két eltérő hagyományt (egy individualistának és egy kollektivistának nevezhető megközelítést) próbált összekötni, s a szerzők csak a szöveg többszöri átdolgozása után tudtak mindkettőjük számára elfogadható koncepciót kidolgozni.

A mű egészéből ez 70 oldalas „jegyzet” az, ami a legszorosabban kötődik a Thomast és Znanieckit megelőző szociológiai hagyományhoz. Olyan, a 19. században többször megfogalmazott kérdésekre keresik a választ, mint hogy: van-e, lehet-e szociológia mint önálló tudomány, s ha igen, akkor miben áll egyedisége; milyen az egyén és a társadalom

egymáshoz való viszonya; valamint meghatározzák a szociológia mint tudományos kutatás célját és módszereit. „Ha ezek után megpróbáljuk meghatározni, milyennek kellene lennie egy olyan társadalomelmélet tárgyának és módszerének, amely képes kielégíteni a modern társadalmi praxis követelményeit, akkor nyilvánvaló, hogy legfőbb tárgya csak a fennálló civilizált társadalom lehet a maga teljes kifejelettségében és helyzeteinek bonyolult összetettségében”- írják (LP I: 26). A mondat nyílt polémia az antropológia és a „karosszék szociológia” képviselőivel szemben, akik a primitív társadalmak kutatása révén remélik megismerni a társadalom működésének és változásának törvényszerűségeit. Másrészt szembeszállás Herbert Spencerrel is, aki a szerzők szerint hibát követ el, amikor egyszerűen összehasonlítja az intézmények, eszmék, mítoszok stb. tartalmát a különféle társadalmakban, anélkül, hogy előbb tanulmányozná ezek teljes jelentéstartományát egy adott társadalomban, majd ezeket a totális jelentéstartományokat hasonlítaná össze a különböző társadalmakban (ld. LP I: 27).

A modern társadalom kihívásaira választ adni képes szociológiának szerintük a társadalmi tényeknek (jelenségeknek) mindkét lehetséges típusával foglalkozni kell. Ezek egyike a „társadalmi érték”, ami nem mást jelent, mint „minden olyan tény, amelynek egy társadalmi csoport tagjai számára érthető empirikus tartalma van, és van egy olyan jelentése, melynek révén ez a tény tevékenység tárgya vagy tevékenység tárgya lehet.” (LP I: 29) A másik pedig az „attitűd”, melyről így írnak: „Attitűdön az egyéni tudatnak azt az eljárását értjük, amely meghatározza az egyén tényleges vagy lehetséges tevékenységét a társadalomban.” (LP I: 30) A továbbiakban e két fogalomra építve jelölik ki a szociológia mint tudomány érvényességi területét. Ennek érdekében először megvizsgálják, hogy a különböző tudományok hogyan foglalkoznak az attitűdök, illetve az értékek kérdésével, és azt találják, hogy az emberi kultúrával foglalkozó tudományok többsége az attitűdöket az értékeknek alárendelve vizsgálja. Az ellenkező nézőpontból (azaz az attitűdöket speciális tárgyként felfogva) való vizsgálódás egzakt módszerei azonban szerintük hiányoznak, egyedül a pszichológia (egészen pontosan a szociálpszichológia) olyan tudomány, amely a tudat (az attitűdök) vizsgálatát tekinti feladatának. A szociológia és a szociálpszichológia viszonyát vizsgálva megállapítják, hogy „a szociálpszichológia az egyénnek az adott társadalmi csoport összes kulturális értékével kapcsolatos attitűdjével foglalkozik, míg a szociológia ezen értékeknek csak egy bizonyos típusát tanulmányozhatja, azt, hogy a társadalmi szabályok milyen kapcsolatban vannak az egyéni attitűdökkel.” (LP I: 40) A „szociológiai érdeklődés módszertani magját” tehát a „viselkedési szabályok” jelentik, azok a szabályok, „amelyek erkölcsi előírásokban, törvényekben és csoporteszzményekben jelennek meg, és olyan intézményekbe szerveződnek, mint a család, a törzs, a közösség, a szabad társulás, az állam stb.” (LP I: 40)

A modern tudomány legfőbb problémájának az oksági magyarázatok kérdésését, és a vizsgált tények (ok-okozati viszonyok) törvény alá rendelését, rendelkezését találják. Véleményük szerint a korábbi társadalomelmélet legnagyobb hibája az az előfeltevés volt, „hogy egy társadalmi tény két elemből áll: egy okból, amely vagy társadalmi jelenség, vagy egyéni cselekedet, és egy következményből, ami vagy egyéni cselekedet, vagy társadalmi jelenség” (LP I: 43). Vagyis a korábbi elmélet figyelmen kívül hagyta, hogy egy társadalmi tényben mindig van egy szubjektív elem is (vagyis az érték mellett egy attitűd is), azaz, „egy társadalmi jelenség hatása még az egyénnek vagy a csoportnak a jelenség iránt tanúsított szubjektív hozzáállásától is

függ”² (LP I: 44). Amikor Thomas és Znaniecki egy jelenséget mindig egy szubjektív (attitűd) és egy objektív (érték) összetevő együttes hatásával tartanak magyarázhatónak, akkor explicite Durkheim ellen érvelnek. Durkheim szerint a társadalom *sui generis* valóság, amely nem vezethető vissza az egyes egyénre, s ezért ő úgy véli, hogy egy társadalmi jelenség okát mindig egy másik társadalmi jelenségben kell keresni.³ A társadalom vizsgálatakor Thomas és Znaniecki szerint az a feladat, „hogyan megtaláljuk mind az értéket, mind pedig a hatását lehetővé tevő korábban már létező attitűdöt, és kombinációjukban fölfedezzük az új attitűd szükséges és elégséges okát” (LP I: 49). Az ilyen oksági kapcsolatok elemzése – melyek tehát mindig attitűd – érték – attitűd vagy érték – attitűd – érték láncolatot alkotnak – teszi lehetővé a társadalmi folyamatok, azaz a társadalmi *valamivé válás* megértését. A tudományos magyarázat kívánalmait azonban nem meríti ki a társadalmi tények és folyamatok egyszerű felismerése, azokat a továbbiakban a nomotetikus társadalomtudomány álláspontja szerint általános magyarázó törvények alá kell rendezni. Ezek az általános törvények a „társadalmi valamivé válás törvényei”.

Az attitűd és az érték, illetve a *valamivé válás* fogalma azonban korántsem problémamentes, és a mű értékelői éles kritikával illetik ezeket. Elsőként Blumer hívta fel a figyelmet arra, hogy az érték és attitűd fogalmával jelölt tartományok nem választhatók el egyértelműen egymástól, mivel az objektív realitást jelölő érték-fogalom definíciójában szerepel egy meglehetősen szubjektív faktor is, nevezetesen a „jelentés” mozzanata (Blumer kritikáját idézi Dulcowski 1992: 119-120). Blumer emiatt – noha elismeri, hogy a társadalmi élet az objektív tényezők és a szubjektív tapasztalatok kölcsönhatására épül – a társadalmi *valamivé válás* törvényeit is „csalóknak” ítéli (Blumer 1969: 118.).

A szerzők a további kötetekben a társadalmi változás(ok) folyamatát teszik vizsgálatuk tárgyává. A társadalmi változás azonban a fentiek alapján nem más, mint „a már létező társadalmi értékek és a rájuk ható egyéni attitűdök közös terméke” (LP VI: 9), s ennyiben sohasem hagyható figyelmen kívül a jelenségek egyéni megértése, értelmezése. „Egy társadalmi intézményt csak akkor érthetünk meg a maga teljességében, ha nem pusztán a struktúráját tanulmányozzuk, hanem azt is elemezzük, hogyan jelenik meg az intézmény a csoport tagjainak személyes tapasztalataiban, és nyomon követjük, hogyan hat az életükre” – írják (LP VI: 10). Minden egyes ember életének megismerése természetesen nem lehet a szociológia feladata. A szerzők ezért olyan elmélet kidolgozására tesznek javaslatot, amely az egyéneket „társadalmi személyiségként” kezeli, első lépésként pedig leírják a társadalmi személyiségek néhány ideáltípusát. A személyiség kialakulása – hasonlóképpen a társadalom változásához – dinamikus folyamat (melyet ez esetben a személyes *valamivé válás* fogalmával jelölhetünk), melynek során a *vérmérséklet*, vagyis „az egyén attitűdjeinek az a csoportja, amely alapvetően vele született, és mindenféle társadalmi befolyástól függetlenül létezik” a társadalmi hatásokra reagálva „strukturált és rögzült attitűd-csoporttá”, vagyis *karakterré* alakul át (LP VI:18). Ahhoz azonban, hogy az egyénből társadalmi személyiség

2 Ez az állítás a csírája annak a később Thomas-tétel néven híressé vált gondolatnak, miszerint „ha az emberek valóságosként határoznak meg bizonyos helyzeteket, azok következményeiket tekintve valóságossá is válnak” (Merton 2002: 629).

3 Thomas és Znaniecki valamint Durkheim elgondolásának összevetéséhez ld. Guth–Schrecker 2002.

váljon „az ösztönös módszerek helyett, amelyek csak a természeti valóság fölötti uralomhoz elegendőek, intellektuális módszereket kell kialakítania, hogy uralom lehessen a társadalmi valóságnak”. E módszereket nevezik a szerzők *életvezetésnek* (LP VI: 23). Az életvezetés az ’objektív’, vagyis a világ, és a ’szubjektív’, azaz a karakterre fejlődő attitűdök kereszttüzében alakuló, az örökké változó környezet feletti uralom elérésére szolgáló séma-együttes. Thomas és Znaniecki a társadalmi személyiség három ideáltipikus változatát vázolja fel, három olyan alaptípust, melyek felé a társadalmi személyiségek fejlődésük során tartanak, de amelyek az egyéni karakter és az egyén életvezetését alkotó sémáktól függően számos átmeneti változatban is létezhetnek. A három alaptípus a „*nyárspolgár*” (amelyben az attitűdök olyan merev karakterre szerveződnek, ami kizárja bármilyen újabb attitűd befogadását), a „*bohém*” (amely épp ellenkezőleg, olyannyira kevésbé stabil és rendszerezett attitűd-együttessel bír, hogy semmilyen lehetséges hatásnak nem tud ellenállni), s végezetül a „ *kreatív ember típusa*” (amelyben a karakter stabil és szervezett, de megvan benne a fejlődés lehetősége). A személyiségfejlődés alapjait tehát együttesen alkotják az egyén karakterre szerveződő attitűdjei (az egyén saját természete) és a társadalmi környezet (amely meghatározza az életvezetést). Thomas és Znaniecki négy olyan tényezőt – csak a társadalom tagjaként kielégíthető igényt – jelöl meg, amely a személyiség társadalmi fejlődése során meghatározó. Ez a „négy vágy”: az *új tapasztalatok iránti vágy*, a *biztonság iránti vágy*, az *érzelmi viszonzás iránti vágy* és az *elismerés iránti vágy* (LP VI: 29 és 46).⁴

A szerzők vizsgálatának tárgya „egy modern társadalom egyik osztálya, életének teljességében” (LP I: 73), amihez, elemzési ideáljuknak megfelelően sajátos forrást választanak. Mivel Thomas és Znaniecki a társadalmi változásokat, folyamatokat az egyéni és a társadalmi kölcsönhatásán keresztül tartja megismerhetőnek és megérthetőnek, ehhez egyfajta megértő szociológiára van szükségük, amely az egyének személyes tapasztalatai felől közelít a problémáikhoz. Ezért gondolják úgy, hogy „az egyéni élettörténet ... a *legtökéletesebb* szociológiai nyersanyag” (LP I: 10). A személyes források (*personal documents*) felhasználása fordulatot hozott a szociológiai kutatás történetében. Alkalmazásukkal Thomas és Znaniecki olyan hagyományt teremtett, amely nem csak a szociológiában, de más tudományokban is meghatározóvá vált, s különösen az utóbbi évtizedben, amikor a kvalitatív módszerek hatására az egyén és a ’narratíva’ egyre inkább az érdeklődés homlokterébe kerül, állandó hivatkozási alappá lett. Nem kizárólag egyéni élettörténetekről van szó, Wlodek önéletírásán túl a szerzők fő forrásait a családi levelezések sorozatai, illetve a 4. és 5. kötetben ún. harmadik személytől származó (*third person account*) beszámolók jelentik: egy lengyel újság cikkei és olvasói levelei, a kivándorlókat segítő lengyel hivatal iratai, egy amerikai szociális munkás szervezet beszámolóit, bírósági jegyzőkönyvek és lengyel-amerikai szervezetek feljegyzései. Hogy efféle forrásokhoz nyúltak, azt inspirálhatta Thomas antropológiai képzettsége, ahonnan a vizsgált csoport közvetlen megfigyelésének mintáját leshette el, ugyanakkor azonban Thomasék nem vállalkoztak az ’idegen’ kultúra résztvevő megfigyelésére, sőt még interjúkat sem készítettek: Thomas kifejezetten ellenezte az interjút, és hibaforrásnak tekintette azt, mivel szerinte az interjú-szituáció elkerülhetetlenül manipulálja a válaszadót (Bulmer 1984: 54.).

4 N.b. a „Módszertani megjegyzések”-ben az érzelmi viszonzás helyén még a „hatalomvágy vagy uralodni vágyás” állt. (LP I: 72.)

Ugyanakkor nem is a szociológiában a századfordulótól kezdve elterjedt – noha főként az egyetemi körön kívül használt – survey-módszert választották, hanem az újfajta források bevonása mellett döntöttek. Hogy pontosan miért, azt nehéz megválaszolni. Döntésükhöz valószínűleg nagyban hozzájárult a források könnyű elérhetősége. Európai körútjain, s különösen Lengyelországban Thomas sikeres kapcsolatot épített ki a kivándorlókkal foglalkozó hivatalokkal, valamint – ha nem is első próbálkozásra – egy 1863 óta működő lengyel lap, a *Gazeta Swiateczna* szerkesztőjével, aki hozzáférést biztosított számára az újság korábbi számaihoz, sőt publikálatlan olvasói leveleihez.⁵ Ami a sorozatokban közölt leveleket illeti, a történet sokkal mesébe illőbb. „Egy esős reggelen, mikor a háza mögötti kis úton sétált, Thomasnak félre kellett ugrania, hogy kikerüljön egy zsák szemetet, amit egy ház ablakán dobtak ki. Ahogy a zsák szétszakadt a lába előtt, egy hosszú levél esett ki belőle. Felvette és hazavitte, és akkor fedezte fel, hogy egy lengyel lány írta, aki gyakornokként dolgozik egy kórházban. A levelet az apjának címezte és többnyire családi ügyekről és viszályokról írt. Thomas ekkor döbönt rá, hogy mennyi minden tudható meg az efféle levelekből.” (Lewis A. Cosert idézi Dulcewski 1992: 103) Ezek után Thomas hirdetést adott fel egy amerikai lengyel újságban, hogy szívesen vásárolna leveleket, darabonként 10–20 centért.⁶

Az új forrástípus, és az arra alapozott kutatás a könyv megszületése után nagy visszhangot váltott ki és nem aratott osztatlan sikert. Blumer értékelte a szerzők célkitűzését és úgy találta, hogy a személyes dokumentumok egyszerre szubjektívák, amennyiben ez egyénekről nyújtanak empirikus adatokat, s ugyanakkor objektívák is, abban az értelemben, hogy közlésük után mindenki számára hozzáférhetőek és újból értékelhetőek. Összességében azonban nem tartotta az ilyen adatokat tudományosan értékelhetőnek (Blumer 1969) Aligha érdemes itt akár csak megpróbálkozni is a kvalitatív és kvantitatív módszerek azóta megvívott sok csatája történetének összefoglalásával, amelyek után ma már egyáltalán nem tűnik idegennek a személyes források felhasználása a szociológiában. Mindenesetre Blumer 1938-ban közzétett kritikáját – amely a hozzászólásokkal együtt kötetnyire duzzadt⁷ – követően felélénkült a vita az újfajta források használhatóságáról. Előbb 1942-ben Allport hozzászólásának megjelenése követte a személyes dokumentumok pszichológiai használatáról,⁸ majd 1945-ben egy három-

5 Thomas ekkor még egy Kulikowski nevű lengyel segítővel dolgozott, aki nagy mennyiségű lengyel anyagot gyűjtött össze számára. 1914-ben azonban, amikor megpróbált elmenekülni az országból, az anyag nagyobb része elveszett Vilnában. A veszteség jelentős volt, Thomas azonban később úgy nyilatkozott, hogy véleménye szerint összességében nem befolyásolta az eredményt. (ld. Bulmer 1984: 52.)

6 Ahogyan Madge is megjegyzi, A lengyel parasztban nincs megjelölve sem a levelek, sem a többi felhasznált anyag forrása. A megjelenés után több mint húsz évvel, 1938-ban, nagyobb vita keretében foglalkoztak a művel, s sok egyéb részelt mellett ott derült ki az is, hogy Thomas a *Dzienmik Zwiazkowy* című lapban adott fel hirdetést. (Madge 1963: 55.; az 1938-as vitához ld. Blumer, H. (1939): *An Appraisal of Thomas and Znaniecki's 'The Polish peasant in Europe and America'*, *Critiques of research in the social sciences*. I.; New York..

7 A hozzászólók a következők voltak: Gordon W. Allport, Read Bain, F. W. Coker, Max Lerner, Georg P. Murrdock, Roy F. Nichols, E. G. Nourse, A. T. Poffenberger, Samuel A. Stouffer, Warren S. Thompson, Willard W. Waller, Malcolm M. Willey, Louis Wirth, Donald Young. A szervezők Thomast is meghívták, Znaniecki viszont – mivel ekkor már Poznanban tanított – nem tudott megjelenni. (Dulcewski 1992: 120–121)

8 Allport, G.W. (1942): *The Use of Personal Documents in Psychological Science*. New York: Social Science Research Council, Bulletin 49.

szerzős kötet jelent meg, amelyben az ilyen dokumentumok történeti, antropológiai és szociológiai használatát járták körül a szerzők⁹.

A lengyel paraszt megjelenését követő néhány évtizedben mind a személyes források kutatása és felhasználhatósága, mind pedig azok a szociológiai és szociálpszichológiai problémák és kérdéskörök (iparosodás, modernizáció, urbanizáció, vándorlás, asszimiláció, devianciák stb.), melyek Thomas és Znaniecki könyvében felmerülnek, önálló témaként hódítottak maguknak teret – nem csupán a szociológiában, hanem számos más tudományban is. *A lengyel paraszt*-ban azonban még egy probléma komplex megközelítésének elemeiként találkozunk mindezekkel, amennyiben a szerzők a hat kötetben „egy konkrét társadalmi csoport monográfiáját” (LP I: 42) kívánják megírni, s e csoport történetét mindezek a jelenségek nagy mértékben meghatározták. Ahogyan az a *Módszertani megjegyzésekből* kiderült, Thomas és Znaniecki érdeklődésének középpontjában a társadalmi változás, a csoportok és egyének fejlődését jellemző dinamika állt. Az Amerikába vándorolt lengyelek történetének feldolgozásakor tulajdonképpen a társadalmi változás új modelljét dolgozták ki. E koncepció középpontjában a *dezorganizáció–reorganizáció* fogalompár áll, s a társadalmi változást alapvetően a felbomlás és újjászerveződés dinamikus egyensúlyaként vázolja fel. Ráadásul ez az elképzelés számba veszi az egyéneket, mint társadalmi aktorokat, amennyiben a társadalmi változást mindig a társadalmi és az egyéni egymásra hatásának (ahogyan azt a szerzők a *Módszertani megjegyzésekben* kifejtették) eredményeként fogja fel. A modell kiindulópontja a tradicionális lengyelországi paraszttársadalom, melynek alapegysége a parasztcsalád, s mely alapvetően *elsődleges csoportokban* (mint amilyen a falu, az egyházközség, a község) szerveződik. Ezek olyan közösségek, „amelyeket a tagjaik közötti személyes kapcsolatok, az érdekek valamiféle azonossága ... és a rendszeres összejövetel fognak össze lazán”, s határai addig terjednek, „ameddig az egyénnel vagy a családdal kapcsolatos *közvélemény* elér” (LP I: 128). A csoport tagjainak érdekazonossága, valamint a közvéleményben manifesztálódó közös *attitűdök* messzemenően meghatározzák a társadalmi élet összes szegmensének szerveződését: a családot, a gazdaságot, a vallást, melyek átfogó bemutatása során a szerzők, Thomas antropológiai érdeklődésének és Znaniecki alapos helyismeretének köszönhetően egy sor érdekes részlettel szolgálnak. A tradicionális társadalomszerveződés mibenléte azonban különösen akkor válik láthatóvá, amikor felbomlásuk bemutatására kerül sor. A *dezorganizáció* nem jelent mást, „*mint annak a hatásnak a gyengülését, amelyet a viselkedés meglévő társadalmi szabályai a csoport tagjaira gyakorolnak*” (LP IV: 15). A felbomlás annak a társadalmi változásnak a magától értetődő következménye, „amely az elsődleges csoport felől vezet a racionális együttműködésen alapuló társadalomszerveződéshez” (LP IV: 9). E változási folyamat egyik megjelenési formája az individualizáció, amely megváltoztatja a családon belüli viszonyokat éppúgy, mint a gazdasági attitűdöket. A tradicionális parasztcsalád a közös tulajdonlason és a közös jövedelem felhasználáson alapult, s ebben a rendszerben a meghatározó attitűdök lényegében „*mi-attitűdök*” voltak. A modernizáció során megjelenő individuális értékek (egyéni, hedonista fogyasztás, új szexuális és gazdasági értékek) azonban ezeket az attitűdöket „*én-attitűdökké*” alakítják át, így az egyén sa-

9 Gottschalk, L.–Kluckhohn, C.–Angell, R.C. (1945): *The Use of Personal Documents in History, Anthropology, and Sociology* New York: Social Science Research Council, Bulletin 53.

ját vágyai elkülönülnek a családjától, a közösségtől. A korábban domináns 'biztonság iránti vágy' helyébe a változás során mindinkább az 'új tapasztalatok iránti vágy' lép, mint olyasvalami, ami inkább összhangban van az új egyéni attitűdöknek megfelelő célokkal. Az egyének legfőbb célja már nem a családi egység fenntartása, hanem saját életük kiteljesítése lesz. Az amerikai kivándorlás ezeknek a változásoknak inkább eredménye, semmint generálója. Velejárója annak az alapvető változásnak, melynek során a gazdaság társadalmi beágyazottsága és a társadalmi léttől való elválaszthatatlansága megszűnik, s a gazdasági élet önálló szféraként jelenik meg. Ebben a helyzetben megerősödik az individuális gazdasági előbbre jutás törekvése, amely alapvető indítékát jelentette az Amerikába vándorlásnak, amennyiben az ottani ideiglenes munkavállalás a hazainál biztosabb és nagyobb mértékű gyarapodás lehetőségét rejtette magában. A tradicionális közösségben a munka célja a megélhetés volt, de a felemelkedési vágy kiteljesedésével ennek helyébe a gyarapodás vágya lépett. A társadalmi *dezorganizáció* folyamata mindazonáltal nem rendkívüli jelenség, hiszen a társadalmi szabályokat valamilyen mértékben mindig és mindenütt áthágják. Általános esetben a társadalmi szankciók segítségével megfékezhetők a szabálysértések és megerősíthető a fennálló szabályok ereje. Ez az *újjászerveződési* folyamat leggyakrabban magában foglalja bizonyos új sémák és intézmények létrehozását is. A modernizáció és az iparosodás hatására bekövetkező felbomlásra válaszul létrejövő *reorganizációs* folyamatot Thomas és Znaniecki már két szintéren, Lengyelországban és Amerikában vizsgálja. A felbomlás a szerzők szempontjából is a múltban kezdődött, nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy az újjászervezés a szerzők jelenjének problémája volt. Ami a lengyelországi újjászervezést illeti, a szerzők úgy találták, hogy a korábban domináns közösségi elvet kell felújítani, figyelembe véve azt a változást, hogy a közösségek határai a modernizáció vívmányainak köszönhetően meglehetősen kitágultak. Olyan új eszközökre van tehát szükség szerintük, amelyek lehetővé teszik a tudatos együttműködésnek az új körülmények közötti megvalósítását. Ennek érdekében elsőként a művelődés lehetőségét és fontosságát, majd vezetőik, a sajtó és a szövetkezeti szerveződések kérdését vizsgálják.

Ami az amerikai újjászerveződés kérdését illeti, a szerzők itt kifejtett álláspontja az amerikai mindennapok és a tudományos érdeklődés elevenébe vágott. Az „amerikanizálódás” kérdésének kutatása a bevándorlás ütemének megnövekedésével a századfordulótól vált központi problémává. Kezdetben az amerikai bevándorlási politika egyének kérdéseként tekintette a bevándorlást és az asszimilációt. Az amerikai társadalom mint *melting pot*-elképzelés (amely Israel Zangwill ilyen című 1908-as melodramája után kapta a nevét) szerint a bevándorlók felszívódnak, asszimilálódnak és egy „új embertípusként” válnak a befogadó nemzet tagjaivá. Ezzel az elképzeléssel szemben azonban már a 20. század elején kiformalódott egy új, *pluralista* elképzelés, amely az előzővel szemben inkább úgy látja, úgy szeretné látni az amerikai társadalmat, mint egyfajta színes kockákból összeálló mozaikot, amelyben a különböző etnikai csoportok, miközben az egész részeivé válnak, megőrzik saját egyediségüket is. A század közepére azután valóban mindinkább úgy tűnt, hogy a *melting pot* nem működött: a bevándorlók csoportjai bizonyos fokig megőrizték önállóságukat. Ekkor publikálta klasszikussá vált könyvét Gordon M. Milton (1964), akinek végső tézise szerint az amerikai társadalom pluralizmusa magában a társadalmi struktúrában és az emberi kapcsolatokban fennmarad, miközben végbemegy egy akkulturációs folyamat is,

amely a nyelv és viselkedési minták átvételében nyilvánul meg. „A korai amerikanizálók – írja *A lengyel paraszt* első amerikai recenzense, Henry P. Fairchild – azt az elképzelést támogatták (szándékosan vagy anélkül), hogy ahhoz, hogy egy külföldiből amerikai legyen, gyakorlatilag nincs szükség másra, mint egy kis angolt, és az amerikai polgári- és politikai történet alapjait megtanítani neki... Éppen ilyen tanulmányokra – mint a lengyel bevándorlókról szóló – van szükségünk ahhoz, hogy felismerjük, hogy a viaszosvászon zsákja és a teletömött bőröndje tartalmán kívül mennyi mindent hoz magával egy külföldi” (Fairchild 1921-22: 523).

Valóban, Thomas és Znaniecki a korábbi individualista megközelítésekkel szemben úgy találta, hogy a bevándorlók nagy többsége egy olyan csoportba kerül Amerikába érkezése után, amelyik sem tisztán amerikainak, sem pedig tisztán lengyelnek nem tekinthető. Egy olyan társadalomba, „amely struktúrájában és uralkodó attitűdjeiben se nem lengyel, se nem amerikai, hanem egy olyan sajátos új végtermék, amelynek alkotórészei részben a lengyel tradíciókból valók, részben pedig azokból az új körülményekből származnak, amelyek között a bevándorlók élnek, illetőleg az amerikai értékekből, ahogyan a bevándorlók érzékelik és értelmezik őket. Nem az amerikai, hanem ez a lengyel-amerikai társadalom képezi azt a társadalmi miliőt, amelybe a Lengyelországból érkező bevándorlók beolvadnak, és amelynek mintáihoz és intézményeihez alkalmazkodniuk kell” (LP V: 10–11). A továbbiakban ez a társadalom mint egész megy át egy lassú evolúción a lengyelségből az amerikaiságba. Az amerikai újjászerveződés egy sor intézmény megszervezésén alapul, mint amilyen például a bevándorlók saját szálláshelye, önszegélyező egyesületi hálózata, majd egyházközsége, bizonyos esetekben önálló negyedei, végezetül pedig területfeletti közösségi szervezeteinek kialakítása. Mindezen intézmények viszont egyszerre tartalmaznak elemeket a régi lengyel és az új, amerikai kultúrából is. Emiatt az újjászerveződés folyamatos kísérőjelensége a demoralizálódás, vagyis a társadalmi szinten bekövetkező dezorganizáció hatására meginduló „egyéni fölbomlás” (LP V: 124). Ezt a szerzők a tradicionális elsődleges csoportszerveződés hatásának hanyatlásával magyarázzák. Új helyzetében a bevándorlók többsége nincs fölkészülve arra, hogy „olyan elemekből építsen föl magának új életvezetést, mint az absztrakt individualista erkölcs, a vallási miszticizmus, valamint az Amerikában talált jogi és gazdasági rendszer. Ahhoz, hogy életét új alapon újjászervezze, olyan elsődleges csoportra van szüksége, amely éppoly erős és koherens, mint amelyet az óhazában hagyott ott” (LP V: 141). Ez utóbbi megállapítás az amerikai bevándorlási politikának címzett javaslat. Thomas és Znaniecki szerint a tudománynak végső soron gyakorlati hasznossággal kell bírnia – s művükben alighanem ennek a megállapításnak a megfogalmazása szolgál elsősorban ilyen célt. Eszerint tehát a lengyel bevándorlókkal nem egyénenként, hanem sajátos csoportjuk, a lengyel-amerikai társadalom tagjaiként kell foglalkozni, mert csak így – a csoportnak nyújtott új eszményképek kialakításával – állítható meg a csoporttagok demoralizálódása. Ennyiben Thomas és Znaniecki elmélete – ahogyan Bulmer fogalmaz – segítette megalapozni a ’szociális’ mint egy önálló terület empirikus kutatását, ami különösen fontos volt akkor, amikor a bevándorlás kutatásában még jelen volt az etnikumok biológiai alapú megkülönböztetése (ld. Bulmer 1984: 58.).

Thomas és Znaniecki *Módszertani megjegyzésekben* kifejtett tudományos ideálja egy olyan kutatás, amely eredményeit általános törvényszerűségek formájában képes

megfogalmazni. E cél megjelölése után jogos lehet a későbbi kritikusok számonkérése: hol maradnak az általános törvényszerűségek *A lengyel parasztban*. Blumer egyenesen úgy találja, hogy a módszertani részben kifejtett elképzelés és a megvalósult mű között ebből a szempontból meglehetősen esetleges a kapcsolat. Kritikája alapját az a már fentebb említett szkepticizmus jelentette, amellyel a személyes dokumentumokat fogadta. Az ő elképzelése szerint ugyanis az ilyen forrásokból nyerhető eredmény mindenképp azon múlik, hogy a kutató milyen tudással, milyen kérdésekkel és milyen kitarással faggatja azokat. Ilyenformán azonban a személyes dokumentumok annyi féle eredményt hozhatnak, ahányan faggatják őket, vagyis általános törvényszerűségek megalapozásának nem, legfeljebb ezek illusztrálásának lehetnek eszközei. Ha összességében jogos is e kritika, azt mégsem állíthatjuk, hogy Thomas és Znaniecki egyáltalán ne fogalmazott volna meg – ha nem is törvényeket – legalább heurisztikus modelleket a társadalom működésével kapcsolatban. Ilyen volt például a *valamivé válás* elképzelése, a dezorganizáció folyamatának különböző méretű közösségen történő modellértékű felvázolása, vagy az asszimiláció folyamatának bemutatása.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a kötet elméleti eredményeinél sokkal nagyobb hatású volt maga problémafelvetés, és a kutatás során meghonosított forráshasználat. Az 1920-as és '30-as évek chicagói iskolájában sorra jelentek meg az erre a hagyományra építkező empirikus monográfiák. Harvey Warren Zorbaugh *The Gold Coast and the Slum* (1929) című munkája például Chicago Michigan-tó melletti területét vizsgálja, ahol szegények és gazdagok térben nagyon közel – társadalmilag mégis nagyon távol élnek egymástól. A két szélsőséges terület között egy átmeneti zóna húzódik, a slum. A könyvben felállított egyik fő szociológiai tézis azzal a jelenséggel foglalkozik, hogy az átmeneti zónában, a kultúrák egymásra hatásában a régi világ morális értékei hogyan veszítik el viselkedést szabályozó erejüket. Frederic M. Thrasher *The gang: a study of 1,313 gangs in Chicago* (1928) című könyve fiatalokból verbuválódott bandák tagjait, viselkedését, szervezetét és konfliktusait vizsgálta, s elemzésében a *négy vágy*-elképzelésre építkezett. A személyes dokumentumok talán legismertebb chicagói felhasználója, Clifford R. Shaw. Ő három munkájában (*The Jack-Roller: a Delinquent Boy's Own Story*, 1930; *The Natural History of a Delinquent Career*, 1931; és *Brothers in Crime*, 1936) a bűnözők társadalmi megítélésével és a bűnözés megelőzésének lehetőségeivel foglalkozott, s ehhez fiatal bűnözők élettörténeteit használta fel.

Znaniecki pedig Lengyelországban honosította meg *A lengyel parasztban* alkalmazott technikát. Znaniecki ugyanis 1920-ban visszatért Lengyelországba, ahol a Poznańi Egyetem szociológia tanszékén lett professzor és a Szociológiai Intézet keretében számos pályázatot hirdetett. 1921–28 között az Intézet összesen húsz pályázatot írt ki életrajzok írói számára. Az első alkalommal a munkások, majd a nők és a mezőgazdasági munkások küldhették be önéletrajzaikat, melyek közül a legjobbakat (a hét év alatt összesen 25 kötetet) az Intézet kiadott. A Znaniecki által megalapozott hagyomány a II. világháború után is tovább élt, mikor a különböző tudományos műhelyek felhívásaira már ezer számra érkeztek naplók és önéletrajzok a legkülönbözőbb társadalmi csoportok képviselőitől (ld. erről bővebben Chalasiński, 1981 és Markiewicz-Laqueueau 1982).

Znaniecki egyébként Lengyelország hitleri megszállását követően visszautazott az Egyesült Államokba. Illionsban telepedett le, ahol tanított az egyetemen és – monográ-

fusa szerint – meglehetősen nyugalomban és békében élt. „Szelíd ember volt, egyedül az utakon vált veszélyessé, amikor autót vezetett – amihez egyáltalán nem volt tehetsége” (Bierstedt 1969: 4). Sohasem okozott neki gondot angolul írni, s illionsi évei alatt is számos cikket és tanulmányt publikált módszertani kérdésekről éppúgy, mint szociológiai-történeti- és elméleti témákban. Késői munkái közül talán a társadalmi szerveződéssel és intézményekkel szembeni írása volt a legjelentősebb, mely egy nagyobb vállalkozás részeként jelent meg 1945-ben.¹⁰

A lengyel paraszt publikálása után Thomas életében nagy fordulat következett. Még nem is jelent meg az összes kötet ugyanis, amikor Thomasnak egy nagy port felvert botrány miatt távoznia kellett az egyetemről. Az FBI egy hotelszobában kapta rajta egy nővel, s ez kettős törvénysértés volt (Thomas ugyanis hamis néven foglalt szobát, valamint törvény tiltotta a nők erkölcstelen célból történő államhatáron való átszállítását). Az egyetem vezetősége meg sem várta az ügy tisztázását és lezárását, azonnal felmondtak Thomasnak. Ekkor New Yorkba ment, ahol különböző alapítványok támogatásával folytatni tudta kutatásait, tanított a New School for Social Research-on, az 1930-as években pedig – Sorokin meghívására – a Harvardon is. Későbbi művei közül az *Unadjusted Girl* (Boston, 1923) kapcsolódik leginkább *A lengyel paraszthoz*. Thomas ebben is a dezorganizáció kérését helyezte a középpontba. Azt vizsgálta, hogy a környezet és a személyiség viszonyának milyen megváltozása vezetett fiatal lányok prostituálttá válásához. Jóllehet elhagyta Chicago-t, de kapcsolata az ottani szociológia tanszékkel, Parkon keresztül továbbra is megmaradt. Maga is élete végéig állandóan dolgozott, Znanieckinek címzett utolsó levelében azt írta, hogy jiddisül tanul, hogy rendezni és publikálni tudjon egy nagyobb anyagot, és az utóiratban hozzáfűzte: „Tegnap egy ütésből beletaláltam a lukba.” (Znaniecki: 1948: 767.) – utalva ezzel arra, hogy a tudomány mellett a sportban is nagy sikert ért el.

Irodalom

- Bierstedt, R. szerk és bev. (1969): *Florian Znaniecki on Humanistic Sociology. Selected Papers*. The Univ. of Chicago Press.
- Blumer, M. (1969): An Appraisal of Thomas and Znaniecki's *The Polish Peasant in Europe and America*. In Blumer, M. (ed.): *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Univ. of California Press, 117–126.
- Bulmer, M. (1984): *The Chicago School of Sociology. Institutionalization, Diversity, and the Rise of Sociological Research*. The Univ. of Chicago Press.
- Chalasiński, J. (1981): The Life Records of the Young Generation of Polish Peasants as Manifestation of Contemporary Culture. In Bertaux, D. (ed.): *Biography and society: the life history approach in the social sciences*. Beverly Hills: Sage, 119–131.
- Dulczewski, Z. (1992): *Florian Znaniecki. Life and Work*. Poznań: Nakom.
- Fairchild, H.P. (1921–22): Review of *The Polish Peasant in Europe and America*. *American Journal of Sociology*, 26: 521–524.

¹⁰ A Gurtvitch, G.– Moore, W. (1945) szerkesztésében megjelent *Twentieth Century Sociology*ban.

- Gordon, M.M. (1964): *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origin*. Oxford Univ. Press.
- Gurtvitch, G.– Moore, W. eds. (1945): *Twenties Century Sociology*. New York.
- Guth, S.–Schrecker, Ch. (2002): From *The Rules of Sociological Method* to *The Polish Peasant*., *Journal of Classical Sociology*, 2(3): 281–298.
- Madge, J. (1963): *The Origins of Scientific Sociology*. Tavistock Publications.
- Markiewicz-Laqueau, J. (1982): Az önéletrajz Lengyelországban, avagy egy szociológiai módszer társadalmi alkalmazása. In Küllős I. (bev. és szerk.): *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, 12–28.
- Merton, R.K. (2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris.
- Thomas, W.I.–Znaniecki, F. (2002–2004): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában. I–VI. kötet*. Új Mandátum.
- Znaniecki, F. (1948): William I. Thomas as a Collaborator. *Sociology and Social Research*, 32(4): 765–767.